

Dr hab. Katarzyna Smyk, prof. UMCS
Instytut Nauk o Kulturze
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Lublin, 3 sierpnia 2025 r.

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgr Evelyn Vizhentas

Rytuały cyklu życia (narodziny i śmierć) polskiej społeczności w Wierszynie na Syberii w środowisku wielokulturowym

*Обрядность жизненного цикла (рождение и смерть) польской общины в Вершине
в Сибири в условиях многокультурия*

Promotorzy: Prof. Jeanmarie Rouhier-Willoughby, Prof. Michał Głuszkowski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Teologicznych
i Artystycznych „Academia Artium Humaniorum”, Toruń 2025

Praca doktorska mgr Evelyn Vizhentas stanowi wartościową, wielowymiarową i klasycznie ustrukturowaną analizę złożonego systemu praktyk kulturowych i symbolicznych dotyczących obrzędowości i zwyczajowości narodzin i śmierci Polaków, którzy w pierwszej dekadzie XX wieku zostali polityką przesiedleńczą i kryzysem ekonomicznym zmuszeni do emigracji na Syberię. Doktorantka postanowiła zbadać elementy obrzędowości rodzinnej w jednej wsi – Wierszynie (dziś Ust-Ordyński Okręg Buriacki w obwodzie irkuckim), do której trafili Polacy głównie z Zagłębia Dąbrowskiego, na przestrzeni lat żyli w środowisku wielokulturowym, obcując i z czasem asymilując się w różnych wymiarach z Buriatami Szarałdajskimi i ludnością rosyjską. Trzeba dodać, że Wierszyna jest rodzinną wsią Autorki, przez co jej dysertacja nabiera nowych znaczeń: pokazuje oddanie E. Vizhentas swojej małej ojczyźnie, Jej lokalny patriotyzm i docenienie kultury swojej niedużej społeczności, a taka postawa jest godna pochwały.

I.

Na właściwie zakrojony wybór tematu i następnie celu rozprawy wpłynęły jednak względy *stricte* merytoryczne, podyktowane z jednej strony stanem badań, a z drugiej pomysłem bardzo ambitnym: zbadania dynamiki przemian obrzędowości rodzinowej i pogrzebowej od 1910 roku do dziś. Piszę, że to cel ambitny, gdyż analiza przemian tradycji kulturowych jest zawsze wyzwaniem, z którym zasadniczo każdy badacz musi zmierzyć się sam, kształtując własne kryteria doboru markerów zmian, cezur czasowych dla

interpretowanych procesów, zjawisk referencyjnych czy kontekstu kulturowego obserwowanych zmian. A i sama ta zmiana jest procesem złożonym, gdyż dotyczy transformacji sposobu życia, zachowań, wartości i norm społecznych. Z tym zadaniem E. Vizhentas poradziła sobie bardzo dobrze, przyjmując perspektywę historyczną, która pozwoliła Jej w kilkuetapowym ujęciu diachronicznym (okres przedrewolucyjny, radziecki, postsowiecki, współczesny) zidentyfikować kluczowe elementy spuścizny i określić przyczyny, dla których dawne praktyki rodzinne zachowują swoją aktualność we współczesnym kontekście. Słusznie przy tym Autorka założyła, że te praktyki są niejako predystynowane do obserwacji przemian kulturowych, co przekonująco wyłożyła w swojej rozprawie pisząc, że obrzędy formalizujące najbardziej doniosłe (i dodajmy – tajemnicze, mistyczne) etapy ludzkiego życia z jednej strony są najbardziej podatne na zewnętrzne wpływy społeczno-kulturowe, z drugiej zaś – pozostają głęboko zakorzenione w tradycyjnym światopoglądzie i kulturze danej społeczności. Co więcej, to za ich pośrednictwem dokonuje się utrwalenie i przekaz wartości, norm i wzorców zachowań, istotnych tak dla przeszłych pokoleń, jak i współczesnych wierszynian.

Powzięty cel dysertacji przeniesiono dodatkowo na wyższy poziom skomplikowania dzięki analizie porównawczej dobrze zaplanowanej i potem w rozdziałach trzecim i czwartym adekwatnie, metodycznie przeprowadzonej. Na swego rodzaju *comparans* złożyły się dwa konteksty funkcjonowania analizowanej obrzędowości: po pierwsze, zwyczaj, tradycyjny światopogląd i kultura Buriatów, których Polacy zastali na terenie przesiedlenia około 1910 roku. Autorka posłużyła się w tym zakresie pracami buriackich folklorystów (Baldajew i Changałow), których badania nad historią, folklorem i praktykami rytualnymi Buriatów pozwoliły Jej wychwycić i zrozumieć cechy tradycyjnych przekonań tego ludu. Po drugie, odniosła się porównawczo do obrzędowości, zwyczajowości i przez to tożsamości kulturowej mieszkańców postsowieckiej Rosji (Rouhier-Willoughby). To z kolei pozwoliło Jej prześledzić, jak tradycyjne rytuały wierszyńskich Polaków ulegały przekształceniom pod wpływem ideologii i polityki państwa, a także które elementy zostały zachowane, zaadaptowane lub wyparte w warunkach sowieckiej modernizacji i później. Wymienione dwa konteksty, buriacki oraz post- i sowiecki, umożliwiły zestawienie i porównanie składników tradycyjnych rytuałów trzech etnosów w celu uchwycenia i uwiarygodnienia wniosków dotyczących *comparandum* – spuścizny polskiej (co niebagatelne: w aspekcie kultury słowiańskiej). Nadmienmy w tym miejscu, że również dobrze określono stan referencyjny, jak to Badaczka określa – „punkt zerowy”, za który uznała praktyki kulturowe i światopogląd na obszarze pochodzenia wierszynian – na terenach etnograficznie polskich i słowiańskich

przełomu XIX i XX wieku (Kolberg, Bystroń, Biegeleisen, Fischer). Może zarazem pojawić się wątpliwości natury metodologicznej, dlaczego za wzór przeprowadzenia analizy porównawczej Autorka przyjęła prace dotyczące pogranicza polsko-białoruskiego (więc wewnątrz Słowiańszczyzny i kultury chrześcijańskiej) Józefów-Czerwińskiej i Straczuk tłumacząc na s. 22, że badaczki te zwracają uwagę na współistnienie różnorodnych tradycji konfesyjnych i etnokulturowych oraz na synkretyzm rytuałów w warunkach pogranicza kulturowego. Na ile zatem środowisko wielokulturowe, zaznaczone w tytule rozprawy, da się utożsamić z pograniczem kulturowym? I druga kwestia szczegółowa: czemu Autorka wzorowała się na pracach wymienionych badaczek, a zrezygnowała ze skorzystania z badań stanu zachowania kultury Polaków w brazylijskim interiorze? Czy może jednak tu wskazałaby jakieś podobieństwa zakresów, metodologii, wyników?

Na koniec dodajmy, że zakreślenie celu pracy zostało poprzedzone eksperckim rozeznaniem Autorki w stanie badań tradycji i kultury wierszynian z ostatnich 30 lat (s. 23-25), do którego *notabene* dodała już swój wkład, bowiem rozprawa doktorska wpisuje się w systematyczne badania prowadzone przez Autorkę. W latach 2021–2024 opublikowała szereg artykułów naukowych, poświęconych różnym aspektom tradycji kulturowych swojej rodzinnej wsi: obrzędom pogrzebowym, lecznictwu ludowemu, obrzędowości i tradycjom muzycznym, problematyce tożsamości i hybrydyzacji wsi. Jeśli któryś podrozdział nawiązuje do tych prac, zostało to rzetelnie oznaczone w przypisie.

Podsumowując powyższą ocenę należy powiedzieć, że do szerokokontekstowo i zarazem konkretnie zakrojonego celu badań nie można mieć zastrzeżeń, zwłaszcza że w toku pracy Doktorantka zrealizowała wszystkie postawione cele szczegółowe (wymienione na s. 13-14), wcześniej adekwatnie przełożywszy je na cele operacyjne, które ukształtowały podstawę materiałową, założenia teoretyczne interpretacji i następnie same analizy, zawarte w bardzo wartościowych rozdziałach trzecim i czwartym dysertacji.

II.

W drugiej części recenzji oddajmy miejsce ocenie podstawy materiałowej, która jest złożona, wieloźródłowa, wielogatunkowa i jakościowo i kwantytatywnie stwarza możliwość dokonania gruntownych analiz i inwariantnych kulturowo uogólnień. Autorka dokonała kwerend archiwalnych (UMK Toruń; Moskwa), internetu (np. rytuał „przecinania kajdan” Buriatów w pierwsze urodziny), opracowań publikowanych, ale przede wszystkim w latach 2020–2025 samodzielnie zebrała imponujący materiał w formie 61 wywiadów zrealizowanych podczas badań terenowych (które w przemyślany sposób dokończyła mimo

zawieszenia polsko-rosyjskiej wymiany naukowej po 2022 roku). Dokonała również obserwacji uczestniczącej rytuałów cyklu życia Buriatów sąsiadujących z Polakami wierszyńskimi, prócz wywiadów z nimi przeprowadzonych.

Autorka rozsądnie postąpiła, we własnych badaniach terenowych skupiając się na tradycji obrzędów rodzinnych Polaków z Wierszyny i Buriatów Szarałdajskich, których praktyki rytualne w kontekście Wierszyny dotychczas pozostawały poza polem analiz naukowych. Dodajmy, że dzięki temu, że nie była dla Buriatów osobą obcą, nie potrzebowała gatekeepera, który pomógłby Jej dotrzeć do wiedzy na temat obrzędów i zwyczajów często tabuizowanych w społecznościach lokalnych.

W badaniach zatem zebrała ustne przekazy folklorystyczne, zarejestrowane podczas ekspedycji do kilku wsi w rejonie Bochań w obwodzie irkuckim. Teksty te obejmują wspomnienia, opowieści, opisy praktyk rytualnych, lokalne legendy, a także słowne gatunki folkloru towarzyszące obrzędom cyklu życia. Zebrane wypowiedzi okazały się nie tylko świadectwem osobistych i zbiorowych doświadczeń, ale także fascynującym w lekturze i ważnym merytorycznie źródłem do analizy przemian tradycji rytualnej, procesów transmisji kulturowej, stabilności i zmian form symbolicznych w kontekście interakcji międzyetnicznych. Stanowią one też *novum*, jakie Autorka wprowadza do badań naukowych.

Co bardzo cenne, znajdujemy wiele cytatów z tych wypowiedzi w toku analizy w rozdziałach trzecim i czwartym. Dużą dbałość przyłożono do ich prezentacji: zastosowano zasady etyczne (animizacja, wykropkowanie wulgaryzmów) i merytoryczne (objaśnienia semantyki, zachowanie języka). Ma to ogromne znaczenie i zapewnia wysoką ocenę rozdziałów analitycznych, doskonale uwiarygodniając wywód i konkluzje badaczki. Drugim aspektem istotnym naukowo i kulturowo jest oddanie (i przez to zachowanie dla potomności) stanu lokalnego dialektu Polaków z Wierszyny, który transmituje elementy gwary małopolskiej przełomu XIX i XX wieku oraz uwidacznia zapożyczenia z języka rosyjskiego, dostosowane do specyfiki brzmienia dialektu małopolskiego. Dlatego doskonałym badawczo posunięciem było uchwycenie w transkrypcji autentyczności języka gwarowego rozmówców z Wierszyny, dobrze znanego Autorce, co nie pozostaje bez wpływu na wysoką jakość Jej dysertacji.

Warto w tym miejscu zadać pytanie, jakie metodologie badań etnograficznych są Autorce najbliższe w odniesieniu do technik, narzędzi i metod badawczych stosowanych przez Nią w procesie badań terenowych. W pracy lapidarnie zaznaczono teorie badań problemów społecznych, a badania kultury zdają się dotyczyć jednak innej materii.

III.

Pozytywnie oceniam strukturę pracy. Liczy ona 368 stron, jest obszerna, ale też proporcjonalnie zbudowana, zaś układ rozdziałów zapewnia logikę rozwinięcia wywodu: od założeń gromadzenia podstawy materiałowej i jej charakterystyki, przez tło historyczne wsi Wierszyna w zastanym lokalnym kontekście, analizę zwyczajów okołonarodzinowych, pogrzebowych i upamiętniających, po wnioski zebrane w finale. Pracę ubogaca materiał ilustracyjny, liczący 57 fotografii, pozyskanych przez Autorkę z różnych źródeł, w tym z własnego archiwum, diagram autorstwa Doktorantki (pt. Nr 4. Symboliczne cechy opozycji semantycznych w obrazie świata), cztery tabele i schemat układu grobów w Wierszynie oraz kilka zrzutów ekranu (dokumentacja konwersacji czy map). W odniesieniu do struktury proponowałabym jedynie wprowadzenie śródtytułów w dłuższych i złożonych treściowo podrozdziałach analitycznych (np. o narodzinach 3.1, 3.2) – przysłużyłyby się one uwypukleniu struktury analizy, która zarazem odzwierciedliły strukturę prezentowanych zwyczajów okołonarodzinowych i związanych ze śmiercią.

IV.

Obydwa rozdziały analityczne zasługują, w mojej opinii, na wysoką ocenę, po pierwsze dlatego, że omawiają i interpretują kolejne zjawiska obrzędowości dotyczącej narodzin i śmierci w sposób uporządkowany, metodyczny, proporcjonalny, potwierdzony właściwie dobranymi cytatami z badań własnych i literatury przedmiotowej. Uporządkowania dokonano na sposób klasyczny, korzystając z układu treści w dziełach ludoznawców opisujących obrzędowość polską przełomu XIX i XX wieku, co jest zrozumiałe, skoro ówczesny stan kultury tradycyjnej przyjęto za referencyjny. Widać konsekwentnie zachowany układ chronologiczny, z oznaczonymi cezurami czasowymi, nie tyle przyjmowanymi arbitralnie dla wszystkich opisywanych zjawisk, lecz przeciwnie – wyczytywanymi każdorazowo na podstawie materiału na dany temat. Z założenia jednak odznacza się jako kulturowo relewantny etap sowietyzacji czy medykalizacji. Również konsekwentnie, jak zakreślono w celach pracy, wprowadzono części odnoszące się do rytuałów buriackich i rosyjskich, postarano się wysledzić drogi przenikania treści i form rytualnych między trzema społecznościami, by każdą całość analizy kończyć uogólniającym, celnym podsumowaniem częściowym, wskazującym na wyróżniki i podobieństwa oraz mechanizmy zmian w zakresie danego zwyczaju czy obrzędu. Zbiegają się one w końcowe podsumowanie pracy, które – razem z rozdziałami analitycznymi – można ocenić bardzo wysoko. Stanowią też fascynującą

lekturę, przybliżając współczesnym badaczom folkloru, obrzędowości, języka, historii polskiej diaspory czy po prostu wymagającym czytelnikom – świat Wierszyny jako frapujące zjawisko kulturowe. Te dwa rozdziały wraz z zakończeniem pracy uznać należy za największy wkład mgr Evelyny Vizhentas do nauki, i to wielu dyscyplin: folklorystyki, literaturoznawstwa, etnologii, antropologii kulturowej, religioznawstwa czy historii kultury.

Rozdziały te, wraz z opisem tła historycznego (rozdział II) bezsprzecznie zasługują na druk, gdyż z powodzeniem uzupełniają ogromną lukę w dotychczasowym stanie badań. Zważmy bowiem, że w kontekście trwających procesów globalizacji i rosnącej unifikacji kulturowej, zmianom ulega wiele elementów tradycyjnej kultury społecznej i duchowej. Może się to wręcz skończyć zanikiem tych elementów w przypadku tak małej i coraz bardziej rozproszonej społeczności, jak wierszynianie i w sytuacji, gdy stale maleje liczba nosicieli języka oraz pamięci na temat wierzeń, rytuałów i obyczajów. W tym kontekście istnieje potrzeba dokumentacji praktyk rytualnych, a tym samym wzrasta ocena trudu badawczego E. Vizhentas.

V.

W analizie i interpretacji zebranego materiału wykorzystano wiązkę celnie zestawionych metodologii: metoda historyczno-porównawcza, diachroniczna, filologiczna, typologiczno-porównawcza, antropologiczno-kulturowa, etnolingwistyczna. Z jednej strony odpowiadają one założonym celom pracy, analizowanemu materiałowi, a z drugiej – rzeczywiście z nich skorzystano.

Widać przygotowanie teoretyczne z zakresu rytuałów cyklu życia i połączenie tradycyjnych klasycznych podejść zachodnich (np. Turner, Eliade, Frazer) z ich wschodnią recepcją (Bajburin, Sedakowa, Wasilewski), choć zrezygnowano z ujęć nowszych, również już dziś klasycznych. Zwrócono słusznie uwagę na rolę kobiet w kulturze tradycyjnej w aspekcie analizowanej obrzędowości rodzinnej oraz funkcję przekazu przez nie treści tradycyjnych, niemniej również ograniczono się dość wąsko do wybranych pozycji wydawniczych. Niektóre zakresy teoretyczne pozostały bez odniesień do literatury przedmiotowej, czego przykładem jest brak objaśnienia terminu *pamięć* często pojawiającego się w pracy (*pamięć kulturowa, lokalna, zbiorowa, etnokulturowa, lokalna pamięć instytucjonalna, pamięć historyczna, pamięć i tradycja kulturowa, mechanizmy pamięci, podtrzymywanie pamięci*), za którym stoją przecież koncepcje naukowe, na które może Doktorantka zechce wskazać podczas obrony swojej pracy oraz w jej drukowanej wersji.

Konkluzja

Przedłożoną do oceny rozprawę doktorską mgr Eveliny Vizhentas *Rytuały cyklu życia (narodziny i śmierć) polskiej społeczności w Wierszynie na Syberii w środowisku wielokulturowym (Обрядность жизненного цикла (рождение и смерть) польской общины в Вершине в Сибири в условиях многокультурия)* oceniam **pozytywnie**. Stwierdzam tym samym, że rozprawa ta **spełnia wymagania** stawiane pracom doktorskim i wnioskuję o dopuszczenie jej do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Dr hab. Katarzyna Smyk, prof. UMCS